

TANULMÁNYOK

Bordás Beáta¹

A Pákei Lajos által tervezett síremlékekről

Kolozsvár legjelentősebb, a város arculatát egyik legmarkánsabban meghatározó műépítész a 19. század végén Pákei Lajos (1853–1921) volt, akinek munkásságát már számos művészettörténész kutatta, de a különböző épületeiről írt monografikus igényű feldolgozások s az életmű egy-egy szeletét ismertető tanulmányok ellenére a tevékenységét átfogóan taglaló nagymonográfia még nem született meg. Jelen tanulmány a monográfiáirási kísérlet részeként íródott, azonban belátva, hogy a több éve dédelgetett mű mégsem fog elkészülni, változatlan formában adjuk közre ezt a fejezetet.

A budapesti, müncheni majd bécsi képzésben részesülő Pákei Lajost, aki a műépítész tevékenység mellett az iparoktatás, illetve a műemlékvédelem terén is maradandót alkotott, vélhetően nem kell bemutatni az olvasóknak. Ő tervezett olyan emblemikus unitárius épületeket, mint például a kolozsvári és a székelykeresztúri unitárius iskolák vagy a bölöni, székelyudvarhelyi és firtosmartonosi

¹ Dr. BORDÁS Beáta művészettörténész 1986-ban született Sepsiszentgyörgyön. Tanulmányait Kolozsváron végezte a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen, ahol 2013-ban szerzte meg a történelemtudományok doktora fokozatot. 2016–2021 között muzeológus a Kolozsvári Művészeti Múzeumban. Kutatási területei: historizmus kori erdélyi építészet, 19–20. századi erdélyi képzőművészet. Önálló kötetei és főbb munkái: *Erdélyi kastélyépítészet a historizmus korában (1840–1914). Az egykori Kolozs, Torda-Aranyos és Alsó-Fehér vármegyék kastélyai* (Kolozsvár: Polis Könyvkiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016); *Vlahuță 63. Atelierele artiștilor clujeni / Kolozsvári képzőművészek műtermei* (kiállítási katalógus) (Kolozsvár: Mega – Kolozsvári Művészeti Múzeum, 2018); *A kolozsvári Bánffy-palota. Múlt és jelen* (Kolozsvár: Polis Könyvkiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2019); *Operele picturului Venceslav Melka (1834–1911) în colecția Muzeului de Artă Cluj-Napoca / Melka Vince (1834–1911) festőművész alkotásai a Kolozsvári Művészeti Múzeum gyűjteményében* (kiállítási katalógus) (Kolozsvár: Kolozsvári Művészeti Múzeum – Mega, 2019). Jelenleg a sepsiszentgyörgyi Erdélyi Művészeti Központ vezetője.

templomok, de munkásságára számos középület (a kolozsvári Sétatér monumentális épületegyüttese vagy az egykori iparmúzeum és ipariskola tömbjei, a Bánffy-hunyadi kórház), kastély, villa, magánház is emlékeztet. Számukat tekintve a síremlékek kevésbé reprezentáltak az életműben, mégis fontos szeletét képezik az építész tevékenységének, és szorosan kapcsolódnak az általa tervezett közterületi emlékek (mint a kolozsvári Mátyás-szobor talapzata és az Erzsébet-emlékmű), valamint a kisebb szobrászati munkák (például a kolozsvári Mátyás-ház emléktáblája, a kolozsvári magyar színház emléktáblája a Rhédey-palota falán, az Unió-emléktábla a kolozsvári Redut homlokzatán) köréhez.

A síremléktervezési feladat Pákei hosszú életpályájának több fontos szakaszát is végigkísérte, így az első, nagy elismerést kiváltó síremléket még a város főmérnökeként, 1882-ben tervezte. Pályája csúcspontján, az 1890-es évek végén, amikor a nagy középületekre szóló megrendeléseket is elnyerte, az unitárius egyház két kiemelkedő személyiségének, Berde Mózesnek és Brassai Sámuelnek a végső nyughelyét tervezte, de utóbbi nagy feladat majdnem 1910-ig elkísérte. A továbbiakban az építész által tervezett négy legfontosabb síremlék keletkezésének és tervezésének történetét tárjuk fel a korabeli újságokat is segítségül hívva, valamint a kivételes formaérzékkel megrajzolt alkotások művészettörténeti leírását is közöljük.

Kéler Ilona síremléke, Kolozsvár

Az első síremlék, amelyet Pákei Lajos még városi főmérnöként, 1882-ben tervezett, Kéler Ilona (1860–1880) színművész sírhantja fölé készült. A művésznő Pesten végezte el a színi tanulmányait 1878-ban, majd rövidebb kitérők után 1879 májusában a kolozsvári színházhoz szerződött. A hozzá fűzött nagy reményeket rövid idő alatt beváltotta, és drámai szerepekben nyújtott alakításaival elnyerte a közönség hódolatát. A kolozsváriak kedvenc fiatal színésznője húszéves korában roncsoló toroklobban, azaz diftériában hunyt el, és bár a családja Budapesten kívánta eltemetni, átszállítását nem engedélyezték a halálát okozó betegség fertőző volta miatt. A művésznőt 1880. november 28-án mintegy 5-6 ezer fős gyászoló tömeg kísérte utolsó útjára a kolozsvári Házsongárdi temetőbe.²

A színésznő kolozsvári hódolói 1880. december 1-jén értekezletet tartottak, amelyen elhatározták, hogy közakadozásból síremléket állíttatnak, és ennek céljából egy tizenkét tagú létesítőbizottságot alakítottak, majd másnap közzétették

² „Kéler Ilona temetése”, *Ellenzék* 1., 51. sz. (1880. nov. 30.): [2–3.]

1. kép: Kéler Ilona síremléke a Házsongárdi temetőben (fotó: Molnár Lehel, 2022)

az adakozásra szóló felhívást.³ A kegyelet ily módon való nyilvánítását a kolozsvári színház pártolói kötelességüknek érezhették, ugyanis korábban már Székelyné Ungár Anna (1790–1862) és Némethy Irma (1840–1876) színészeknek is síremléket állítottak.

Kéler Ilona síremlékére 1881. január közepéig mintegy 1200 forint gyűlt össze, ami bizakodásra adott okot.⁴ Egy korabeli tudósításból ismert, hogy Lorencz Ferenc kolozsvári sírkőraktáros még az évben megrajzolt egy síremlék-tervezetet, amely szerint „Kéler Ilona dombor művü s karrarai márványból készüendő mellszobra az emlékkő közepén levő ovális mélyedésbe jönne”.⁵ Nem tudni, hogy a létesítőbizottság végül miért nem ezt fogadta el. Egy évvel később,

³ „Kéler Ilona sírja fölé...”, *Ellenzék* 1., 52. sz. (1880. dec. 1.): [3.]; „Felhívás a közönséghez”, illetve „Hírharang. Kéler Ilona síremléke”, *Magyar Polgár* 14., 280. sz. (1880. dec. 2.): [3.]

⁴ „Mindenféle. Kéler Ilonáról”, *Ellenzék* 2., 7. sz. (1881. jan. 11.): [3.]

⁵ *Kossuth Világ* 4. sz. (1881. ápr. 23.) – idézi Csécs Kinga Emőke, „A Pákei Lajos által tervezett síremlékek a kolozsvári Házsongárdi temetőben”, in *Ybl és Lechner vonzásában*, szerk. ROZSNYAI József (Budapest: Holnap Kiadó, 2018), 74–89.

1882. április 16-án, a bizottság Pákei Híd utcai lakásán ülésezett, és ott a főmérnök tervét fogadták el kivitelre, amely egy tiszta ógörög stílusú, oszlopok közé fogott emlékszobrot ábrázolt.⁶ A bizottságnak bemutatott, kilencszeresen kicsinyített gipszmodellt Klósz József (1843–1922) helyi szobrász⁷ készítette Pákei rajzai alapján. A főmérnök által „kitűnő műgonddal és művészi leleménnyel készített emléktervet” és a makettet a bizottság nagy tetszéssel fogadta, így nemcsakára megbízta Klósz a dombormű kivitelével (ezerforintos munkadíj mellett), a kőfaragómunkákra pedig Nagy János és Reimann Károly helyi kőfaragókat szerződtette.⁸ A síremlék szerkezeti része már az évben elkészült, és 1882 novemberében fel is állították,⁹ de a portrészobron Klósz még sokáig dolgozott. Az emlékműre szükséges ezer forintot jóval meghaladó összeg három év alatt sem gyűlt össze, így a szobrász és a kőfaragók részben „nemes nagyravágyásból dolgoztak”, szemléltetendő, hogy a kolozsvári mesterek is képesek stílszerű művet létrehozni.¹⁰ Ennek különösen azért volt jelentősége, mert akkor még a temetőben alig voltak művészi értékű síremlékek.

A Pákei által tervezett neoreneszánsz stílusú síremlék ünnepélyes átadására 1883. október 28-án került sor.¹¹ A temető II. C. parcellájában található síremlék tervei nem ismertek, de a korabeli sajtó és Pákei önéletrajza alapján biztosan neki tulajdoníthatjuk a tervezést. Az aediculaszerű síremlék szilárd gránittalapon nyugszik, erre kétoldalt egy-egy jón stílusú oszlop támaszkodik, az oszlopok fejezetének kialakítása és díszítése az athéni Erechtheion-templomot idézi (1. kép). Az oszlopok és a síremlék hátlapja közötti térben kialakított, nem túl

⁶ „Mindenféle. Felhívás”, *Ellenzék* 3., 85. sz. (1882. ápr. 15.): [3.]; „Hírharang. A Kéler Ilona-síremlék bizottságának...”, *Magyar Polgár* 16., 88. sz. (1882. ápr. 18.): [3.]

⁷ A kolozsvári születésű Klósz József főleg épületszobrászattal (Iparos Egylet új székháza, EMKE-palota) és sírkőfaragással (Salamon János, E. Kovács Gyula, Bethlen Gergely síremlékei a Házsongárdi temetőben) foglalkozott, de voltak köztéri szobrai is (Széchenyi István mellszobra, a nagyenyedi diákhősök emlékműve). 1882 előtt Kolozsvár egyetlen „hivatalos” szobrásza volt. Mesterségbeli tudásra a Szent Mihály-templom neogótikus tornyának építésénél tett szert, később Bécsben, Budapesten és Párizsban is megfordult. Életművéről tanulmány készült: MURÁDIN Jenő, „A kőfaragástól a szobrászatiig. Klósz József (1843–1922)”, *Magyar Műemlékvédelem* XIV., (2007): 181–190.

⁸ „Mindenféle. A Kéler Ilona...”, *Ellenzék* 3., 93. sz. (1882. ápr. 25.): [3.]; Mindenféle. A Kéler Ilona...”, *Ellenzék* 3., 109. sz. (1882. máj. 13.): [3.]

⁹ „Mindenféle. Kéler Ilona síremléke készen van”, *Ellenzék* 3., 265. sz. (1882. nov. 20.): [3.]

¹⁰ „Mindenféle. Kéler Ilona síremléke...”, *Ellenzék* 4., 233. sz. (1883. okt. 11.): [3.]

¹¹ „Napi hírek. A Kéler-síremlék leleplezése”, *Magyar Polgár* 17., 250. sz. (1883. okt. 30.): 5.

mély, kazettás mennyezetű fülke hátsó sarkait két-két sima felületű, toszkán hatású pilaszter határolja. Az oszlopokra és pilaszterekre terhelő, hármas tagolású gerendázat fölött egy virágfüzérékkel ékesített fríz szalad körbe, a síremléket timpanon zárja le. A gerendázat alatt egy félköríves záródású, záróköves vakkeretben a fiatal színésznő profilból ábrázolt, babérkoszorúba foglalt arcképe látható. A Klósz József által faragott remek domborműves portré alá „A / FELEJTETTLEN / MŰVÉSZNŐ / KÉLER ILONA / EMLÉKÉRE / ŐSZINTE / TISZTELŐI / MDCCCLXXXIII” feliratot vésték, ez alatt két, pálmaágak közé helyezett, faragott színészmaszk jelenik meg. A talapzaton a „SZÜL. 1860 MÁRC. 3. MEGH. 1880. NOV. 26.” felirat olvasható. A síremlék hátoldalán két toszkán pilaszter közé fogva a domborműves portrét magába foglaló architektúra köszön vissza, a képmezőbe viszont a Hegedűs István (a síremlék-létesítő bizottság elnöke) által írt nyolcsoros sírverset vésték.¹²

Berde Mózes síremléke, Kolozsvár

Mintegy tizenöt évvel azután, hogy az első általa tervezett síremlék kivívta a kortársak egybehangzó elismerését, Pákei két újabb emlék terveit készíthette el, ezúttal az unitárius egyház emblematikus személyiségeinek sírjaira. Az egyik ezek közül az „unitárius jótevők fejedelme”, laborfalvi Berde Mózes (1815–1893) volt, aki végrendeletében a több mint 600 000 forintos vagyonát az unitárius vallásközönségnek hagyta. Az ügyvédi végzettségű Berde az 1848–49-es szabadságharc idején háromszéki, majd szebeni kormánybiztos volt, e szerepvállalása miatt a világesi fegyverletétel után néhány évre börtönbe zárták. A kiegészítés után osztálytanácsosnak nevezték ki a belügyminisztériumba, majd nyugdíjba vonulása után hosszabb ideig volt az unitárius egyház birtokainak felügyelője, emellett saját gazdaságait vezette. Egy budapesti elmeógyógyintézetben hunyt el 1893. szeptember 22-én, és kívánságához híven, a kolozsvári Házsongárdi temetőben, Bölöni Farkas Sándor sírja közelében temették el. Berde nem alapított családot, ezért a vagyonát jól meghatározott iskolai és egyházi célokra hagyta, például a kolozsvári Unitárius Kollégiumnak és a székelykeresztúri Unitárius Gimnáziumnak egyenként 100 000 forintot szánt¹³ – ezek felhasználásával készült el később a két tanintézmény Pákei Lajos által tervezett új épülete.

¹² Kéler Ilona síremlékének bemutatását lásd még: Csécs, „A Pákei Lajos...”, 77–79.

¹³ A végrendeletet közli: „Berde Mózes végrendelete”, *Keresztény Magvető* 28., 5. sz. (1893. szept.–okt.): 305–309. Lásd még: „Hírek. Berde Mózes végrendelete”, *Kolozsvár* 7., 222. sz. (1893. szept. 29.): [3.]

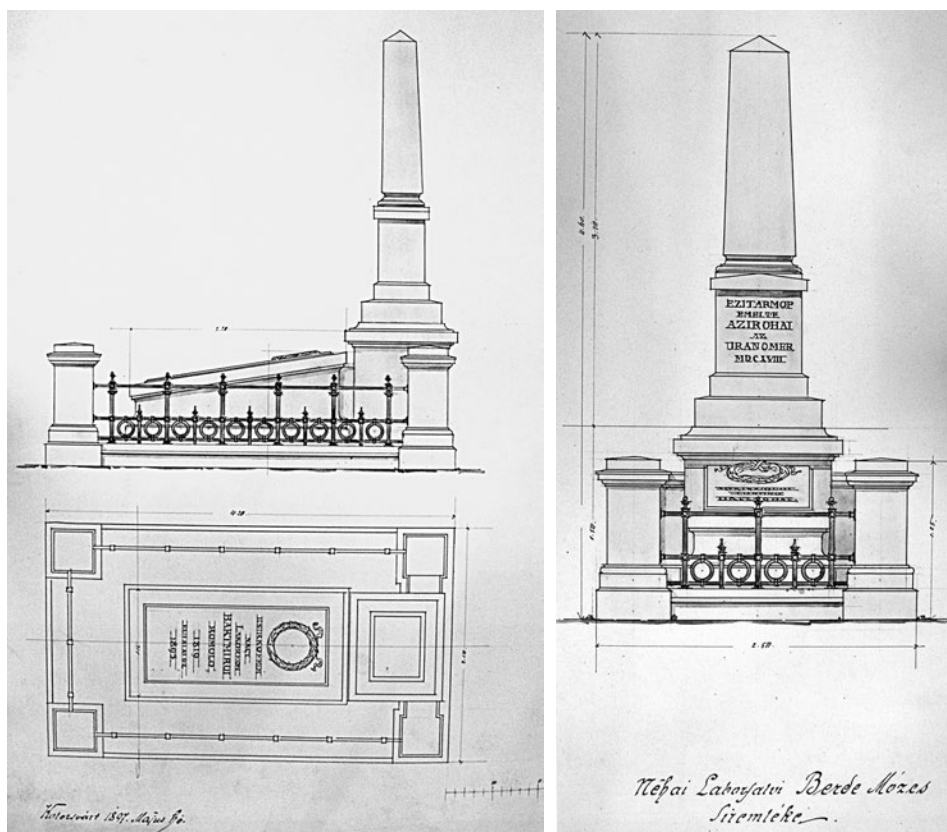
E példátlan adomány iránti tiszteletből az unitárius egyház méltó módon szerette volna megörökíteni a nagy mecénás emlékét, így az 1893 őszén tartott főtanácsi közgyűlésen elhatározták, hogy a tanácsterem számára megfestetik Berde arcképét, elkészíttetik az ércszobrát, és kéri a várostól, hogy az unitárius templom melletti utcát róla nevezzék el.¹⁴ Azonban e terveket sok évvel hátráltatták a Berde végrendelete körüli pereskedések. Először Berde Béla, az elhunyt unokaöccse több cinkos bevonásával megpróbálta a saját javára meghamisítani a végrendeletet, ebből pedig országos szenzáció és két évig tartó büntetőeljárás kerekedett, amely 1895 februárjában azzal ért véget, hogy az unitárius egyház visszavonta a vádolt elleni feljelentést, mert az lemondott a végrendeleti követeléséről. Az unitárius Egyházi Képviselő Tanács (EKT) még az évben „intézkedett, hogy a nagy alapító emlékének megfelelő síremlék felállítása céljából a tervezet iránt javaslat készíttessék”,¹⁵ de időközben Berde Mózes rokonai polgári úton megtámadták az eredeti végrendeletet, hogy az egyház kizárásával az örökösödést érvényesítsék. Ez a per 1899 nyarán zárult le az unitáriusok javára született döntéssel, így végre el tudták kezdeni a kolozsvári új kollégium építését, emellett elindították a Berde-síremlék munkálatait is. Szintén 1899-ben az épülő kollégiumot kelet felől határoló kis utcát Berdéről nevezték el. A Kőváry Endre (1832–1918) által festett Berde-portrét 1900 őszén leplezték le, a Margó Ede (1872–1946) által mintázott mellszobrot pedig az új kollégium előterében helyezték el 1901 szeptemberében.

Végrendeletében Berde Mózes azt kívánta, hogy temetése az életéhez hasonlóan egyszerű és cifraság nélküli legyen, „[...] nem kriptában, hanem hideg földben, síromat fedje egy nagy kőkoporsó hazai anyagból, a lehetőleg legkeményebből”. Pákei bizonyára szem előtt tartotta ezt a rendelkezést, amikor 1897 májusában megrajzolta a Berde-síremlék első változatát (2. kép). A téglalap alaprajzú síremlék központi eleme egy egyszerű kőkoporsó, amelyet dőlt szögben elhelyezett, faragott kőlap fed. E mögött egy magas talapzatra állított, 4,60 méter magas obeliszk emelkedik, lábazati részén az elhunyttra vonatkozó felirattal. Az építész a klasszicizáló hatású síremlék négy sarkára egy-egy törpepillért képzelt el, közöttük elegáns és diszkrét vasrács húzódott volna.

A síremlék ügye az örökösödési per miatt csak 1899-ben lett újra aktuális, s az egyház felkérte Pákeit, hogy újabb tervezetet nyújtson be. Az építész 1900 folyamán „kétféle síremlék tervezetet készített, az egyik magas síremlék bácstoroki

¹⁴ „Elintéztett ügyek”, *Keresztény Magvető* 28., 6. sz. (1893. nov.–dec.): 352.

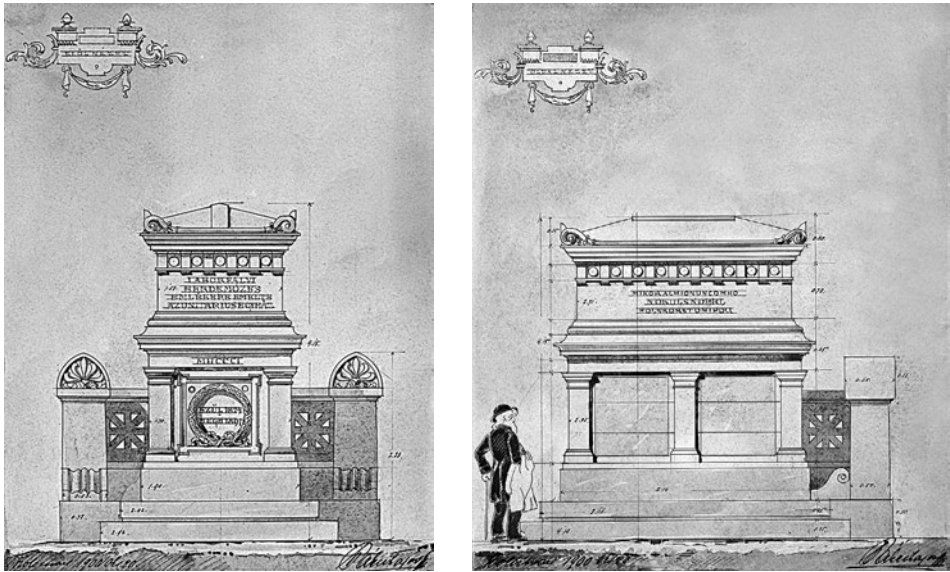
¹⁵ „A bölöni zsinat. Közigazgatási és pénzügyi jelentés”, *Keresztény Magvető* 30., 5. sz. (1895. szept.–okt.): 274.

2. kép: A Berde-síremlék első terve, 1897 májusa (MUEKvGyLvt, Pákei-hagyaték)

kőből 10 m. e. magosságban 10 115 korona 73 fillér költségvetési tervezettel, a másik sarkophág síremlék piski és dévai kövekből kombinálva készítve 4 m 15 cm magosságba, 4 m 10 cm szélességbe és 5 m 20 cm hosszúságba, a hozzá kívántató ráccsal együtt 9238 k. 70 fillér költségvetési tervezettel.¹⁶ A bácstoroki kőből készült magas síremlék terve a fennmaradt rajz(másolat)ok alapján 1900 júniusában készült el, s koncepciójában közel állt az első tervváltozathoz: a négyzet alaprajzú emlék központi eleme egy impozáns, körüljárható obeliszk lett volna, amelyet tizenkét alacsony oszlopocska közé fogott, áttört mintázatú mellvéd vett körül. Az egész szerkezet egy magas, terméskőből rakott talapzaton állt volna, a síremlék járószintjére a főnézet felőli oldalon kialakított lépcső veze-

¹⁶ MUEKvGyLvt, EKT-iratok, 569-1900. irattári sorszám, 1. irat.

3–4. kép: A Berde-síremlék harmadik tervváltozata, elől- és oldalnézet, 1900
(MUEKvGyLvt, Pákei-hagyaték)

tett volna. A négyzetes alaprajzú obeliszk lábazatának leszelt sarkaira egy-egy kerek bástyaszerű elemet állított az építész, ezek kialakítása a kolozsvári Mátyás-szobor szintén Pákei által tervezett talapzatát juttatja eszünkbe. A magas obeliszk lábazati részét az elhunyt babérkoszorúba foglalt, kőbe faragott mellképe díszítette volna, az obeliszk gömb alakú csúcsdíszé alatt már szecessziósnak ható díszítés figyelhető meg.¹⁷

A másik, 1900 októberében befejezett tervváltozat jobban eltért az első kétőtől, ugyanis egy monumentális szarkofágot ábrázolt, amely újdonságként hatott a korabeli síremlékszobrászatban. A szarkofág mintegy két méter magas talapzatát toszkán pilaszterek tagolják, a talapzat fő nézetén egy faragott babérkoszorú keretezi az elhunyt születési és halálozási dátumát. A szarkofág párkánya alatt az antik görög templomépítészetre utaló triglif és tárcsadíszes metopé váltakoznak, a koronázópárkány fölött a sarkakat két-két szembeállított voluta ékesíti. A síremlék hátsó végét egy-egy palmettadíszes törpepillér határolja, a két

¹⁷ Ez az obeliszkszerű síremlékterv csak másolatban maradt fenn Pákei tervhagyatékában, a budapesti Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Tervtárában (K 12149 jelzetű tervrajz).

5. kép: Berde Mózes síremléke a Házsongárdi temetőben (fotó: Molnár Lehel, 2022)

pillért összekötő mellvédet a Pákei 1900 körüli építészetében gyakran előforduló motívum, a négyzetes mezőbe foglalt nyolcágú csillag díszíti (3–4. kép).

A két utóbbi tervváltozat közül az 1900. december 12-én tartott gyűlésen az EKT az olcsóbb, de érdekesebb szarkofágtervet fogadta el, a megvalósítást viszont még függőben tartotta addig, amíg végleges döntés született a Berde-arckép és szobor tárgyában.¹⁸ Utóbbiról és a síremlék felállításáról végül 1901 áprilisában döntöttek.¹⁹ A síremlék ezután a Pákei által megrajzolt harmadik tervváltozat szerint, de néhány apró módosítással készült el, ugyanis az építész időközben újratervezte a hátoldalon lévő pilléreket és a köztük lévő mellvéd díszítését, a szarkofág talapzatára a tervezetthez képest sokkal több felirat került, és a síremléket öntöttvas lánc veszi körül (5. kép).

A terv elkészítéséért (az első két, kivitelezetlen változatot nem számolva) és a művezetésért Pákei munkadíja 1054 korona volt.²⁰ A végelszámolásból kiderül,

¹⁸ MUEKvGyLvt, EKT-iratok, 569-1900. irattári sorszám, 1. irat.

¹⁹ „Brassai és Berde szobra”, *Magyar Polgár* 24., 110. sz. (1901. máj. 15.): 6.

²⁰ MUEKvGyLvt, EKT-iratok, 208-1901. irattári sorszám, 5. irat.

hogy a síremlék összesen 10 799 korona 69 fillérbe került, ebből a Spáda Domokos kőműves által végzett föld- és kőművesmunka szinte 3300 koronát, a Gersteinbrein Tamás kőfaragó munkája több mint 7000 koronát, a Simonffy István lakatos által készített öntöttvas kerítés pedig 465 koronát tett ki.²¹ A Berde-síremléket a kolozsvári Unitárius Kollégium új épületének megnyitása alkalmából szervezett többnapos ünnepség első napján, 1901. szeptember 21-én adták át a Házsongárdi temető III.B. parcellájában.²²

Barcsay Ákos fejedelem síremléke, Kozmatelke

Kétszáznegyven évvel a tragikus esemény után, 1901 nyarán Kelemen Lajos kolozsvári történész bizonyította be a régi krónikák alapján, hogy Barcsay Ákos (1619–1661) erdélyi fejedelmet valóban Kozmatelkén gyilkolták meg, és holtteste azóta is ott nyugszik.²³ A törökök 1658-ban Barcsayt nevezték ki Erdély fejedelmének, de 1661 elején Kemény János javára lemondott a trónról. Később Kemény mégis elfogatta, és midőn a görgényi fogságból Kővárra vitték, Kozmatelkén orvul legyilkolták, és holttestét elföldelték. A fejedelem emlékét a helyi román közösség ápolta, időről időre megújították a halálára emlékeztető faoszlopot.

Kelemen Lajos kutatásainak hatására Dózsa Endre Kolozs vármegyei alispán kezdeményezte, hogy Barcsaynak díszes sírhelyet és emlékoszlopot állítsanak, s az előmunkálatok elkezdése céljából 1901. augusztus 16-ára egy szakértői bizottságot hívott össze Kozmatelkére. E bizottság tagjai az alispán mellett dr. Márki Sándor és dr. Pósta Béla egyetemi tanárok, Kelemen Lajos, továbbá Hosszú Pompejus királyi építészeti hivatalfőnök és Pákei Lajos voltak. Utóbbi kettőt azért hívták meg, hogy a helyszíni szemle alapján készítsék el az állítandó emlékoszlop tervét.²⁴ A bizottság megállapította, hogy a fejedelmet a görögkatolikus

²¹ MUEKVGYLVt, EKT-iratok, 208-1901. irattári sorszám, 4. irat.

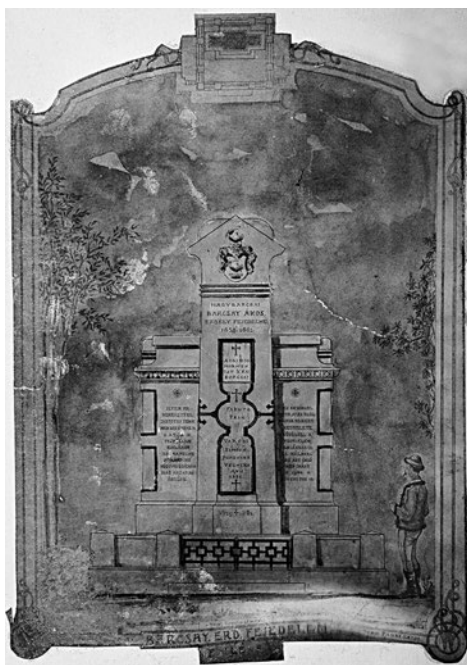
²² „Két síremlék-leleplezés”, *Magyar Polgár* 24., 215. sz. (1901. szept. 21.): 5–6. A síremlék leírását lásd még Csécs, „A Pákei Lajos által tervezett...”, 79–82.

²³ KELEMEN Lajos, „Különfélék. Barcsay Ákos megöletésének helye”, *Erdélyi Múzeum* 18., 4. sz. (1901.): 245–248.

²⁴ „Barcsay fejedelem sírhelye”, *Magyar Polgár* 24., 187. sz. (1901. aug. 19.): 2–4.; „Egy »nagyságos ur« sírja”, *Magyar Polgár* 24., 188. sz. (1901. aug. 21.): 1–3. és 189. sz. (1901. aug. 22.): 1–4.; „Barcsay fejedelem sírja”, *Vasárnapi Ujság* 48., 36. sz. (1901. szept. 8.): 582. A helyszíni szemlérről Márki Sándor is beszámolt az 1901. augusztus 16-i naplóbejegyzésében, lásd *Márki Sándor naplói II., 1893–1903*, szerk. és s. a. r. ERDÉSZ Ádám (Gyula: Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára, 2018), 312–314.

6. kép: Barcsay Ákos 1886-ban állított emlékfája. Forrás: Vasárnapi Újság, 48., 36. sz. (1901. szept. 8.): 582.

7. kép: Barcsay Ákos síremlékének terve, 1904 (MUEKGyLvt, Pákei-hagyaték)

templom melletti régi sírkertbe temették, ahol egy 1886-ban állított egyszerű, román feliratos korhadó faoszlop jelölte a feltételezett sírt (6. kép).²⁵ Az új síremlék elkészítésére gyűjtést rendeztek, a szükséges pénzösszeg néhány éven belül össze is gyűlt, s így Pákei Lajos 1904. március 15-ére megrajzolta a tervet (7. kép).

Pákei tervét ekképpen ismertette a kolozsvári *Nemzeti Hírlap*: „A síremlék, mely ízléses és nemes egyszerűségű renaissance-stilben készült, egy körülbelül 4 méter magas oszlop, melyhez két oldalt széles kőépítmény csatlakozik. Felül az oszlopon látható a Barcsay címér s alatta ez a felírás: Barcsay Ákos Erdély fejedelme 1658–1661. (az uralkodásának évszáma) Az oszlop közepén igen ügyesen be van foglalva az utolsó fakereszt stilszerű vas foglalattal. A kereszten ez a fölírás: »Aici inmormentat kral Borcsay † Fakuta prin Váradí Simion pomenire vecnica anu 1886.« Az oszlop alján 1619 † 1661, a Barcsay Ákos életideje.

²⁵ Az emlékfá román nyelvű feliratának fordítása: „Ide van eltemetve Borcsai király. Készíttette Váradí Simion örök emlékezetül, 1886. évben.”

Az oszlop két oldalán levő kőlapokon ez a felírás olvasható: »Ilyen fa keresztel tartotta fenn nemzedékeken át a Fejedelem emlékét Kozmatelke román-ajkú közönségének igaz hazafias érzése. Ez érzéssel vette át az egész magyar nemzet kegyelele hűséggel a fejedelem emlékezete és halálával az azt őrző nép iránt 1904. augusztus 15.«²⁶

Eredetileg 1904. augusztus 15-ére tervezték a síremlék felavatását, de júliusban az alapozási munkálatok során egy megbilincselte csontvázra bukkantak, ezért szakemberi régészeti ásatást végeztek.²⁷ Az ásatás két férfi csontvázát tárta fel, s a hírlapokban elkezdődött a vita, hogy ezek közül melyik lehet a fejedelemé. Kelemen Lajos nézete szerint a két csontváz a Barcsay kísérőie volt, magát a fejedelmet pedig a kis dűledező fatemplomban temették el, és ezt a véleményt támasztotta alá az ásatási jelentés is,²⁸ ennek ellenére a templomban nem kutattak. Spáda János kolozsvári építőmester végül 1906-ban készítette el a síremléket az eredetileg elképzelt helyre, a feltételezett fejedelmi hamvakat pedig koporsóba helyezték és az emlékmű elé ásott sírgödörbe helyezték.²⁹ A síremlék ünnepélyes átadására 1907. szeptember 29-én került sor.³⁰ Az I. világháborúig biztosan állt a Pákei tervei alapján megvalósított emlékmű. 1943 őszén az Erdélyi Református Egyházkerület igazgatótanácsa elhatározta, hogy exhumálja és a kolozsvári Farkas utcai templomba viszi át a Barcsay fejedelem hamvait (akárcsak korábban az Apafi Mihály fejedelem porhüvelyét),³¹ de a síremlék további sorsát nem ismerjük.

Brassai Sámuel síremléke, Kolozsvár

Az utolsó erdélyi polihisztor, Brassai Sámuel (1797/1800–1897) rendkívüli szerepet töltött be a kolozsvári tudományos, művelődési és zenei életben, s az unitárius egyházon belül már életében nagy kultusza alakult ki. A legjelentősebb 19. századi erdélyi tudósnak tekintett, sokirányú érdeklődésű Brassai többek kö-

²⁶ „Hírek. Barcsay Ákos fejedelem síremléke”, *Nemzeti Hírlap* 1., 1. sz. (1904. ápr. 2.): 4.

²⁷ „Barcsai Ákos fejedelem hamvai”, *Ellenzék* 35, 163. sz. (1904. júl. 20.): 3–4.

²⁸ KELEMEN Lajos, „Barcsai Ákos pihenőhelye”, *Genealógiai Füzetek* 2., 8–9. sz. (1904. aug.–szept.): 117–118.; KOVÁCS István, „Különfélék. Barcsai Ákos erdélyi fejedelem hamvainak kutatása Kozmatelkén”, *Erdélyi Múzeum* 21., 7. sz. (1904): 407–411.

²⁹ KASZÓ Dénes, „Barcsai Ákos erdélyi fejedelem”, *Ellenzék* 27., 254. sz. (1906. nov. 8.): 2–3.

³⁰ „Barcsay Ákos síremléke”, *Ellenzék* 28., 223. sz. (1907. szept. 30.): 2.; „A kozmatelki ünnepség”, *Ország-Világ* 28., 40. sz. (1907. okt. 6.): 839.

³¹ „Barcsay Ákos fejedelem hamvait is a Farkas-utcai templomban helyezik el”, *Ellenzék* 64., 247. sz. (1943. nov. 2.): 8.

zött kiváló filozófus, nyelvész, botanikus és matematikus volt, az Erdélyi Múzeum igazgatója, a kolozsvári egyetem tanára és rektora. Családot nem alapított, 1897. június 24-én hunyt el a kolozsvári Vöröskereszt kórházban, végrendeletében vagyona felét a kolozsvári Unitárius Kollégium akkor már tervben lévő új épületének költségeire hagyta. Június 26-án temették el a Házsongárdi temetőbe, a Bölöni Farkas Sándor és Berde Mózes nyughelyei mellé ásott ideiglenes sírba.

Az országos részvét mellett lezajlott temetés után nemsokára, 1897. július 9-én Farkas Lajos (1841–1921), a kolozsvári egyetem rektora, Brassai egyik közeli barátja értekezletet hívott össze, amelyen a tudós tisztelői és barátai (köztük Ferencz József unitárius püspök, Albach Géza polgármester, dr. Márki Sándor történész és Boros György unitárius teológiai tanár) elhatározták, hogy az elhunythoz méltó síremléket közadakozásból kell felállítani. Az értekezlet Márkit, Borost és Pákei Lajost kérte fel az előmunkálatok elkészítésére.³² A síremlék ügyét elsősorban az unitárius egyház vállalta fel, s így nem meglepő, hogy Pákeit kérték fel a síremlék megtervezésére, aki évek óta dolgozott a kolozsvári új unitárius kollégiumi épület tervein, illetve már elkészítette Berde Mózes síremlékének tervét. Továbbá a csellójátékos Pákei jól ismerte és tisztelte Brassait, aki kedvelt vendége volt az építész otthonában rendezett kvartetteknek.

Pákei 1897 decemberére el is készült a síremlék első tervváltozatával, amely egy korabeli leírás szerint „egy magas talapzaton álló kis görög templom előcsarnokát symbolizálta két oszlopsorral (8. kép)”.³³ A szinte két méter magas talapzaton álló építmény sarkait vízszintesen sávozott felületű pilaszterek határolják, a középtengelyt pedig két gyönyörű dór oszlop fogja közre. Az oszlopok közötti mélyedésbe elhelyezett talapzat sarkait griffek díszítik, ezen áll Brassai életnagyságúnál nagyobb mellszobra. A két szélső tengely felületét feliratok borítják. A triglifekkel ékesített gerendázat fölötti timpanon csúcán és sarkain akrotérion látható. A klasszicizáló építmény homlokzati megoldása az archaikus görög antetemplomokéra vagy például Megara olümpiai kincsesházára hasonlít. A templomszerű építmény középtengelye előtt fekszik a Brassai szarkofágja, amelyet triglif- és tárcsadíszes, valamint fogazatos párkány zár le. A szarkofágot két oldalról alacsony mellvéd határolja, amelyet négyzetbe foglalt, nyolcsugarú motívumok díszítenek, a két sarkon álló törpepillért pedig palmettás csúcspdíz ékesíti. Valószínűsíthető, hogy ebben az esetben Pákei a kedvelt mestere, Theophil Hansen által 1888-ban tervezett Görög Nemzeti Könyvtár inspirálta. A Brassai-

³² „Napihírek. Brassai-émlék Kolozsvárt”, *Magyarország* 4., 191. sz. (1897. júl. 12.): 4.

³³ BOROS György, „Jelentés az emlékműről”, in *Brassai Sámuel síremléke. Átadási ünnepély, 1910. október 2.* (Kolozsvár: Emlékbizottság, 1910), 11–19., 16.

síremlék görögtemplom-szerű építménye rokonítható az athéni könyvtár központi épülettömbjének homlokzati kialakításával, s Pákei onnan vehette át az egyik fontos részletformát, az alacsony mellvédet díszítő, négyzetbe foglalt nyolcágú motívumot is, amely a könyvtár bejáratához vezető íves lépcső mellvédjén és az oldalszárnyak ablaknyílásaiban jelenik meg, de a szintén Hansen által tervezett, 1874–1888 között megépült athéni Zappeion átriumában is látható.

A Brassai-síremlék kezdeményezői eredetileg úgy képzelték, hogy legalább 20 000 korona fog összegyűlni e szép és nagyszabású terv megvalósítására. 1898. június 19-én Ferencz József püspök, Farkas Lajos, Szvacsina Géza polgármester, Pákei Lajos, Márki Sándor és Boros György megalakították az országos emlékbizottságot, s elhatározták a gyűjtés megindítását.³⁴ Az emlékbizottság elnökeivé gr. Esterházy Kálmánt, az Erdélyi Múzeum-Egylet elnökét, Ferencz József püspököt, dr. Farkas Lajost és dr. Gyulai Pált, az MTA igazgatótanácsának tagját kérték fel, a titkár Boros György, a pénztáros Merza Lajos, a jegyző pedig Vass Domokos volt. 1898 nyarán a hírlapok leközltek a közakadozásra való felhívást, viszont nemsokára Erzsébet királyné halála és a neki szentelt emlékmű költségeire indított országos gyűjtés miatt a Brassai-emlékbizottság fél évig szüneteltette a tevékenységét.

Az emlékbizottság 1898. december 17-én tartotta első közgyűlését, amelyen Pákei bemutatta a korábban már elfogadott remek tervet, s az unitárius egyház 500 forintot adományozott a célra.³⁵ 1899 májusában a fiatal szobrász, Veress Zoltánné Kozma Erzsébet (1879–1973) megmintázta Brassai nagy mellszobrát,³⁶ amely illet Pákei síremléktervéhez. Az 1900. január 28-án tartott második közgyűlésen az emlékbizottság elhatározta, hogy kapcsolatba lép a művésszel a szobor megszerzése céljából.³⁷ Addigra már majdnem 9000 korona gyűlt össze, de a következő években az adakozási kedv megcsappant. 1908 áprilisáig 13 158 koronát gyűjtöttek, ekkor a bizottság felkérte Pákeit, hogy ehhez az összeghez viszonyítva dolgozza át a korábbi tervet, és a költségvetéssel együtt mutassa be.³⁸

Az építész 1908. május 12-ére el is végezte az 1897-es tervváltozaton tett módosításokat. Az eredeti koncepciót megtartotta, ám az új síremlék alacsonyabb és keskenyebb lett az első tervhez képest (de még így is 6 méter magas), a

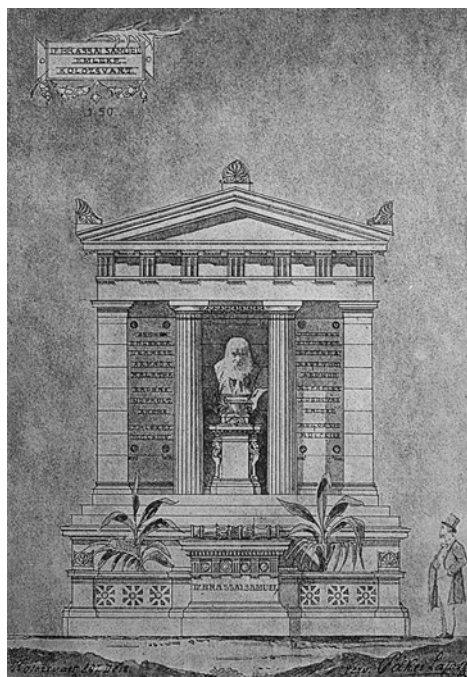
³⁴ Márki Sándor 1898. június 19-i naplóbejegyzése: *Márki Sándor naplói...*, 211.

³⁵ „Hírek. Brassai-síremlék”, *Magyar Polgár* 21., 220. sz. (1898. dec. 19.): 4.

³⁶ Lásd Márki Sándor 1899. május 30-i naplóbejegyzését: *Márki Sándor naplói...*, 244.

³⁷ „A Brassai-emlékbizottság gyűlése”, *Magyar Polgár* 23., 23. sz. (1900. jan. 29.): 4.

³⁸ A Brassai síremlékére való gyűjtés lépéseit Boros György foglalta össze az *Ellenzékben* közölt cikksorozatban: „Brassai Sámuel síremléke Kolozsvárt”, *Ellenzék* 29., 75. sz. (1908. márc. 31.): 3.; 76. sz. (1908. ápr. 1.): 3.; 77. sz. (1908. ápr. 2.): 2–3.

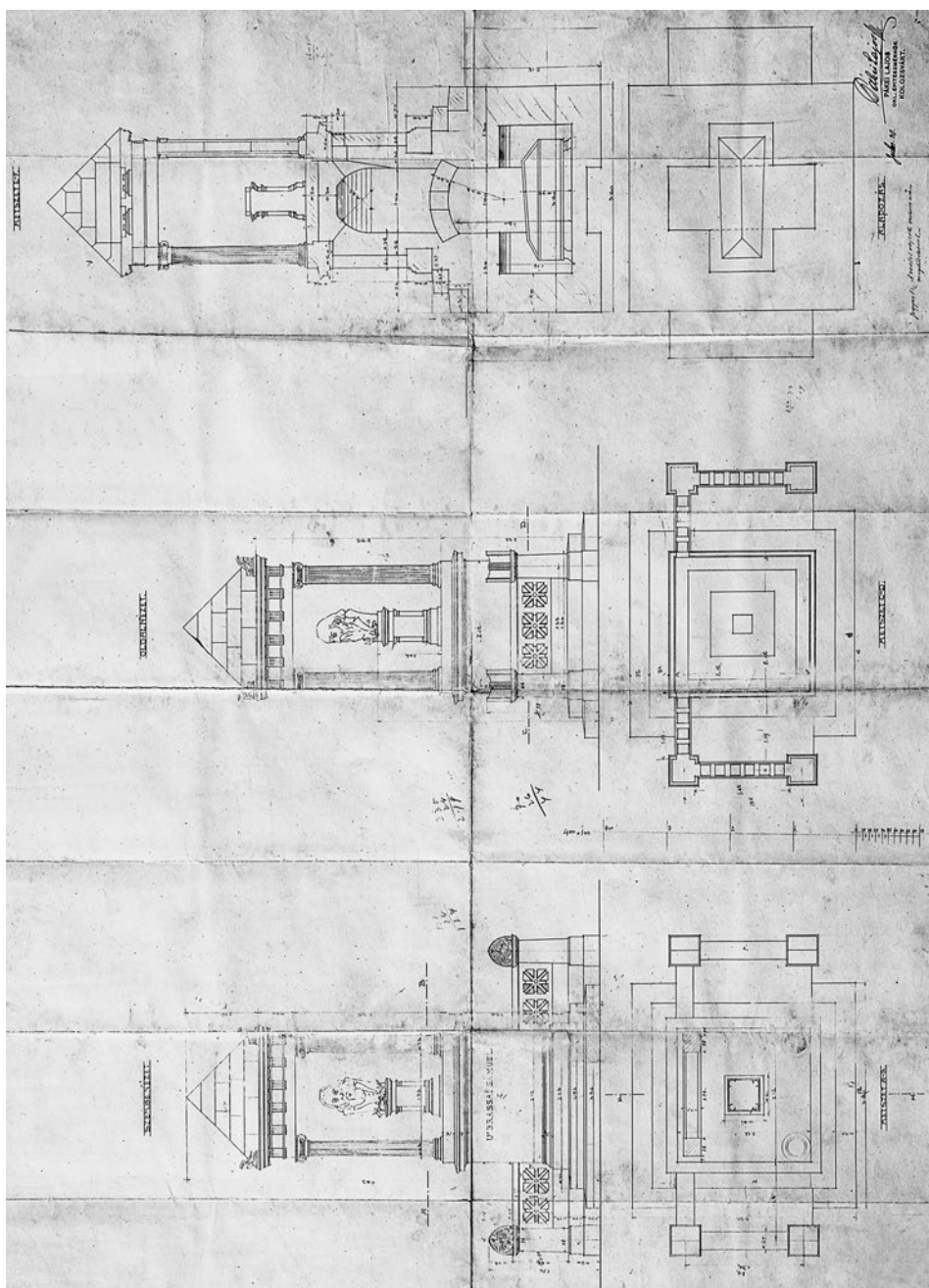
8. kép: A Brassai-síremlék
első tervváltozata, 1897
(MUEKGyLvt, Pákei-hagyaték)

9. kép: A Brassai-síremlék
második tervváltozata, 1908
(MUEKGyLvt, Pákei-hagyaték)

Brassaira vonatkozó hosszabb felirat a síremlék hátoldalára, a középső falmezőbe került át, a sarkofág és az ezt határoló alacsony kerítőfal díszítése pedig leegyszerűsödött. 1908 júniusára Pákei egy újabb, egyszerűbb és olcsóbb tervváltozatot is kidolgozott (9. kép).³⁹ Ez a terv egy 6,77 m magas, közel 5 × 4 méter alapterületű aedikuláris síremléket ábrázol, amelynek központi eleme egy magas talapzaton álló, három oldalról nyitott szoborfülke. A lépcsőzetes aljú, négyzetes alaprajzú, mintegy 2,5 m magas lábazatra négy ión oszlop támaszkodik. Az oszlopok által lehatárolt négyzetes fülke közepén egy szinte egy méter magas, a sarkain féloszlopokkal díszített klasszicizáló talapzaton áll Brassai mellszobra. A triglifekkel díszített gerendázat fölé a sarkain akrotérionokkal, a csúcán pedig aedicularszerű dísszel ellátott gúlasisak emelkedik. A síremlék talapzatát két ol-

³⁹ Lásd a dátumot az alaprajzi hosszmetseten a Brassai-síremlék tervmappájában, amelyet a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában őriznek (a továbbiakban: MUEKvGYLVT PÁKEI).

10. kép: A Brassai-síremlék végleges tervdrajzai, 1910
(MUEKGyLvt, Pákei-hagyaték)

dalról (U alakban) négyzethálósan áttört mellvéd határolja, ennek sarkain palmettás csúcsdíszsel ellátott törpepillérek állnak.

E két változat közül a bizottság tetszését a második, olcsóbb terv nyerte el, amelynek költségeit Pákei 12 022 koronára becsülte, a saját tervezői díját pedig 1082 koronában állapította meg. Az emlékbizottság 1909. január 5-i értekezletén elfogadták ezt a tervezetet, az építést megbízták a részletrajzok elkészítésével, és kimondták, hogy az év szeptember közepéig el kell készülnön a síremlék.⁴⁰ A kivitelezés mégis késett egy évet, mert időközben kiderült, hogy az aktuális sírhely vizenyős talaja nem megfelelő, ezért Pákei egy másik helyet keresett az impozáns emlékeknek. A síremlék és a mellszobor anyagáról, valamint a költségvetésről (összesen 13 200 koronát irányoztak elő) csak az 1910. január 27-i gyűlésen határoztak, ekkor fogadták el a végleges kivitelezési terveket is (10. kép). A két évvel korábban megrajzolt tervhez képest csupán annyi változott, hogy a síremlék talapzatát határoló mellvédre visszakerültek az 1897-es első tervváltozaton látható, sugaras motívumok, illetve a szoborfülke gúlisakja csúcsdíz nélkül készült el. A síremlék új helyét 1910. április 2-án jelölték ki, majd Pákei megtervezte az alacsony díszkerítést. A 8,30 × 6,20 méteres téglalapból kiserkesztett, cementből öntött kerítőfal a két rövid oldalon félkörívesen kiöblösödik, a síremlék fő nézete felől pedig egy lépcsős „bejárat” található.

Brassai koporsóját 1910. május 19-én exhumálták és áthelyezték az épülő síremlék alá kialakított, boltozatos sírkamrába, amelyet – az alapozással együtt – Antonio Gurisatti cement és aszfalt iparvállalata készített el. A síremlék összes kőfaragó és szobrászi munkáját a Gerstenbrein Tamás és Társa cég kőfaragótelepén kivitelezték. A betonalapozásra emelt síremlék bácstoroki mészkőből, a tető burkolata pedig bánpataki mészkőből készült. A mellszobor hátlapjának anyaga csiszolt szienit, amelybe „A SZÁZZAL HALADÓNAK. / A NEMZETI KEGYELET / 1910.” felirat van bevésve. A másfélszeres életnagyságú mellszobrot Kozma Erzsí gipszmodellje alapján a Galli és Vignali cég öntötte bronzba a budapesti Hungária ércöntödében. A mellszobor talpát eredetileg az ifj. Kauser József műlakatos által készített vörösréz koszorú díszítette (ez azóta eltűnt), ennek levelei a Brassairól 1838-ban elnevezett *Brassaia actionophora* kúszónövény leveleit utánozták. A síremlék körüli kertészeti munkát Zobácz Ferenc városi kertész végezte.⁴¹ A megvalósult síremlék összköltsége 14 245 korona volt (az előírányzott összeghez képest 1045 koronával több), ebből mintegy 10 700 korona Gersten-

⁴⁰ Az értekezlet jegyzőkönyvének másolatát lásd a Brassai-síremlék tervmappájában (MUEKVGYLVT PÁKEI).

⁴¹ A síremlék készítőit felsorolja: BOROS, „Jelentés az emlékműről”..., 19.

*11. kép: Brassai Sámuel síremléke a Házsongárdi temetőben
(fotó: Molnár Lehel, 2022)*

brein vállalatát illette, Pákei munkadíja pedig 1115 koronát tett ki, magába foglalva a tervezés, művezetés és felülvizsgálat költségeit.⁴²

A monumentális emlékművet 1910. október 2-án leplezték le országos visszhangú esemény keretében (11. kép). A síremlék felavatása után Boros György hangsúlyozta, hogy Pákei nagyon sokat foglalkozott e feladattal, mert ez a mű „az építő művész tiszteletének és hálájának is kifejezője” volt Brassai iránt: „Ha a Brassai-síremléket jól megszemléljük, ha arányait s általában nagyszabású

⁴² Pákei 1910. november 10-én kiállított elszámolása a síremlék költségeiről a Brassai-síremlék tervmappájában (MUEKVGYLVTV PÁKEI).

hatását élvezzük, azt kell mondanunk, hogy ez nem tizennégyezer koronás alkotás. Ehhez azonkívül még sok aranyat kellett adni amúgy titokban. Mert ne feledjük, hogy Pákey a barátságért nagyon sokra kész.”⁴³ Szintén Boros volt az, aki részletesen leírta a síremléket, kitérve az egyes architekturális elemek jelentésére vagy jelentőségére is, mint például: „E [talapzat] fölött emelkedik fölfelé 4 kőoszlop, melyeknek mindenike egész kőtömbből van kifaragva. Az oszlopok fejei és lábai a jón és dór stylusnak olynemű összeegyeztetései, a melyből minta gyanánt is csak egy létezett az ókori Phigaliai templomnál, a mely Krisztus előtt 400 évvel épült s darabjai a britt múzeumban őriztetnek. Az emlékmű dór párkányzattal s azon fölül piramis alakkal végződik. Az egész mű magassága 6,65 méter. (...) Az Emlékmű főtömbjét három oldalról egy szintén görög stylú, áttört kőkeret határolja, mely a mű építészeti és térbeli hatását, valamint körvonalainak arányait előnyös módon érvényre juttatja.”⁴⁴ Az egyszerű és letisztult hatást keltő, de impozáns méretű és igényes részletformákat felvonultató síremlék Pákei legjelentősebb alkotása ebben a műfajban, s a mestere, Theophil Hansen által kedvelt hellén reneszánsz stílus jegyeit hordozza magán.

⁴³ B. Gy. [BOROS György], „Pákey Lajos”, *Erdélyi Lapok* 3., 20. sz. (1910. okt. 15.): 599–600.

⁴⁴ BOROS, „Jelentés az emlékműről”..., 17–18.